

FIGYELŐ

A „CIGÁNYKÉRDÉS” MAGYARORSZÁGON

Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*
Osiris, 2009. 362 oldal, 3980 Ft

Ernst Gombrich, a később világhírűvé vált művészettörténész épp befejezte bécsi egyetemi tanulmányait, amikor a nem egészen huszonöt éves fiatalember munka nélkül maradt. 1935-öt írunk. Barátja, Walter Neurath (aki, ahogy Gombrich, nem sokkal később elhagyta Bécsset, és megalapította a brit Thames & Hudson kiadót) azzal az ötlettel állt elő, hogy mi volna, ha Gombrich angolról németre fordítana neki egy gyermekeknek szóló történelemkönyvet. Gombrich elolvasta az opuszt, és azt felelte, „én ennél jobbat tudnék írni”. Neurath hat hetet adott neki, hogy elkészüljön az EINE KURZE WELTGESCHICHTE FÜR JUNGE LESER-rel. Gombrich a következő tervet eszelte ki: hogy időben végezzen, minden nap kell egy fejezetet írnia. Dél előtt a családi könyvtárban fellelhető könyveket olvasta el (!), délután könyvtárba ment, esténként írt. A fejezeteket a vasárnapi kirándulásokon olvasta fel későbbi feleségének, Ilse Hellernek, és napra pontosan hat hét után leadta a 350 oldalas kéziratot. A könyvnek azonnal sikere lett, és a recenzensek azt hitték, tapasztalt történelemtanár a szerzője.

Jó ideje gondolom, hogy ez volna, ez kéne legyen a történelem(tan)könyv-írás poézise. Sok-sok előzetesen felhalmozott tudás, aztán valami sodró vagy kikényszerített lendület, elragadtatás, amely e tudást mesévé rakja össze, posztmodern ide, Hayden White oda.

Dupcsik Csaba könyve – természetesen korszerűbb *layouttal* – bizonyos szempontból ilyen: okos, világos, szórakoztató és lendületes. Persze nem gimnazista diákoknak szól elsősorban, mint a Gombriché, hanem inkább egyetemista fiataloknak, általános és középiskolai tanároknak, laikus érdeklődőknek. Ahogy a szerző fogalmaz: „*tankönyvszerű összefoglalását* [kívánja] *nyújtani a*

magyarországi romákról az utolsó egy és egynegyed évszázadban felhalmozott társadalomtudományos ismereteknek” (12.). A történeti időrend szerinti haladás ezeknek az ismereteknek a bemutatásában sokat segíthet az általános és középiskolai történelemtanároknak, hogy a magyarországi cigányság történetét (legalábbis a XV–XVI. századtól kezdődően) a hagyományosan egyszerű és a hazai kisebbségeket, etnikai és nyelvcsoportokat, vallási közösségeket stb. csak alig említő történelmi tananyagba beágyazza. Beágyazza – és ezt hangsúlyozni szeretném –, hiszen Dupcsik Csaba maga is a magyar társadalomtörténetbe illeszti a romák történetét. Ugyancsak hasznosak, szépen válogatottak az illusztrációk, táblázatok, diagramok, keretes szövegek: látom (látnám) lelki szememmel a történelemtanárt, amint a Sarkad vidékéről származó 1929-es fotográfiáról beszélget diákjaival, mely egy, a gyermekravatalt körülvevő gyászoló családöt ábrázol (122.). Látnék egy társadalomismereti órát, melyen a tanár annak a diagramnak a jelentését bontja ki az osztállyal, amely a hálapénzt fizető romák arányát és az átlagos alkalmanként fizetett paraszolvencia összegét vetíti rá a háziorvosi szinten átélte cigányellenesség nagyságára (281.). Vagy akár egy matematikaórát (!) is a 92. oldalon, EGY KIS MATERLECKE címen bemutatott példa segítségével, amely a cigány elítéltek két világháború közötti számarányának ellentmondásait taglalja. Különösen szép az a párhuzam is a 111. oldalon, amely egy 1943-as és egy 2001-es etnográfiai leírást vet egybe a csobánkai cigányokról. Ha tanár lennék, akár egy egész éven át taníthatnék csupán a keretes példákat elemezve. De Dupcsik még ennél is több segítséget ad olvasóinak, hiszen maga is töpreng, vívódik, álláspontokat ütköztet (hol a keretes, hol a főszövegben), s az egykori szakmai vitákat is oly elevenen adja vissza, miközben analitikusan szépen szét is szálazza azokat, hogy az ember kedvet kap e viták elvagy újraolvasására – ez a kötet metahistorikus kerete.

A könyvnek paradox módon a másik nagy erénye, hogy szerzője többszörösen is *outsider*:

nem történész, nem roma és nem „cigánykutató”. Ül a könyvtárban, és olvas. S ebben nagyon hasonlít egyik potenciális – persze a műveltebb – olvasóközönség-rétegéhez: a történelemtanárokhoz és a laikus érdeklődőkhöz. Nem vész el a levéltári források rengetegében,¹ és nem terheli meg a szövegét a historiográfiai vitákban való érintettség;² de nem kell törekednie arra sem, hogy egy, a történetírásban is mindmáig elnyomott csoport szószólójaként hozza létre a cigányság *grand narrative*-ját;³ mint ahogy nem örölték fel a magyarországi cigányok kutatása közben-kapcsán kibomlott szakmai, politikai, kutatásaitikai stb. viták sem. Iránytűje a józan ész, s amelyek a könyvben állnak, józan ésszel felfogható, belátható, mi több, vitatható összefüggések. Az *outsider*ségből fakadó távlatokat nem lehet elégszer méltatni a mai, egyre romló szakmai és politikai közbeszéd árnyékában.

E távlatok nem jelentik azt, hogy Dupcsik bezárkózott volna az elefántcsonttoronyba, s – hogy a szerző közvetlen hangnemére még tegyek egy lapattal – onnan „osztaná az eszt”. Épp ellenkezőleg: mind a közvetlen hangnem, mind a kötet felütése és az egész kötetet végigkísérő olykor kedves, olykor szemtelen, de mindig személyes kiszólások⁴ a szerzői hozzáállásról kendőzetlenül vallanak. „*Könyvemben azt szeretném bemutatni: a cigányok alapvető szerepet töltenek be a magyarországi nem cigány népesség önismeretében – az ellenségkép szerepét. [...] Túl azon, hogy ez a tükörszerep mélysegesen sértő minden tizenhatodik magyar állampolgárra nézve, a többieket is mélysegesen demoralizálja. Ez a tükör ugyanis érdemtelenül kedvező színben tünteti fel a nem cigány magyarságot, sőt, fogalmazunk erősebben: a magyar önbecsapás egyik legfontosabb eszköze. Igazi nemzeti önismeretre esélyünk sincs, amíg ezt a tükört el nem vetjük.*” (11., a bevezető első oldala.) Ezt nevezhetjük a kötet metapolitikai missziójának.

*

Dupcsik Csaba könyve azonban szándékait és eredményeit tekintve is távlatosabb, mint a szokványos történelemkönyvek – ezért is tarthat számot arra, hogy az egyik mérvadó hazai irodalmi folyóiratban recenzió szülessen róla. Eddig magam is *outsider*ként méltattam a „tankönyvszerű” művet⁵ – a „ha én tanár lennék...” gondolat kísérlet segítségével. A következőkben, ahogy a szerző is javasolja, „tudásszociológiai és eszmétörténeti elemzésként és kritikaként” olvasom.

A kötet az Osiris kiadó gondozásában jelent meg, s bár a kiadó az eszme- és társadalomtörténeti köteteket nem rendezi nyíltan sorozatba, már a könyv külleméből arra következtethetünk, hogy Dupcsik írása Gyurgyák, Kóvér és Gyáni, Romsics, Valuch és más jeles szerzők kötetei mellé illik majd a könyvespolcunkon – és méltán oda. Egy, az Osiris által teremtett jó gyakorlatról beszélhetünk, amely egy új, mértékadó és mértéktartó „nemzeti” történelem és nemzetről való tudás létrehozásában serénykedik, és e történelemnek elsősorban a mai kort leginkább foglalkoztató utolsó két évszázadát öleli fel. E sorozatot kanonizációs kísérletnek tekintem. E kísérlet – melyet részletesen elemezni itt nem tudok – számos elemében példás: magas színvonalú, a kurrens magyarországi tudományos ismereteket olykor a maguk totalitásában is szintetizáló és problematizáló, mégis általában nagyon olvasmányos könyvek ezek, egyetemisták, oktatók és kutatók napi betevői. Ráadásul, bár a szerzők megközelítései több ponton különböznek egymástól, abban mindenképp osztoznak – és most Trencsényi Balázs szavait idézem –, hogy „*a történetmondás nem magáért való tevékenység, hanem terapeutikus közösségi gyakorlat, s ha nem is mindjárt fájdalomcsillapító, de szerencsés esetben legalább görcsoldó hatású. Aki ilyen értelemben fogja fel a történetíró feladatát, az maga is tisztában van vele, hogy munkája nem pusztán »rekonstrukció«, hanem a szó nemes értelmében »konstrukció«.*”⁶ Öröndetes, mondhatni forradalmi tett, hogy a magyarországi cigányság története az Osiris kánonjában az új nemzeti elbeszélések rangjára kerül.

Ebből a misszióból (amely természetesen valós igényt tölt be a modern nemzeti kánonszerű tárgyalásmód iránt) adódik persze számos probléma, melyet Dupcsik könyve sem tud kikerülni. Ezek megvilágításához egy közeli analógiát hívok segítségül. Az a meglátásom, hogy Dupcsik Csaba leginkább a Gyurgyák János (a kiadó vezetője és egyik szerzője) által kitaposott úton halad, és ezt nemcsak a nagyobb vonalakban, hanem a részletekben is ki lehet tapintani. Ez a hasonlóság, belátom, nem magától értetődő, mondhatni subtilis, és érvelnem kell egy kicsit mellette. Legelőször az intuíció: a könyvet megpillantva, majd olvasásába kezdve egyre gyakrabban jutott az eszembe Gyurgyáknak A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON című köteté. Dupcsik könyvének harmadánál járhattam, amikor nyug-

talánítani kezdett a cím: A MAGYARORSZÁGI CIGÁNY-SÁG TÖRTÉNETE. Én most valóban a magyarországi cigányság történetét olvasom? A szerző azt írja a bevezetőjében: „A fent említett kettős törekvést – tehát ismertetni egyrészt a romák történetét, másrészt a romakutatások történetét – nem lehetett volna külön-külön megvalósítani. Az együttes tárgyalás logikáját a cigányok története határozza meg, erre vannak felfűzve a kutatások. Azaz: a szerkezetet a tárgyalt témák kronologikus sorrendje határozza meg, nem pedig e témák feldolgozásának időrendje.” (13. Kiemelés a szerzőtől.) S noha a kronologikus sorrendben rejltörténelmi determinizmust és annak tudásszociológiai következményeit a szerző – szerintem nagyon helyesen – az egyes fejezetekben nem érvényesíti, esztörténelmi elemzés csak a történetiség, a történetmesélés leplebe burkolja, és a XV–XXI. század közötti kronológiára fűzi fel. Nagyon hasonló ez a szerkezet ahhoz, amit Gyurgyák alkalmaz a fent idézett műben. Ő a politikai esztörténetbe sorolja írását, Dupcsik tudásszociológiai és esztörténelmi elemzésként és kritikaként határozza meg vállalkozását. Gyurgyák világosan elkülöníti a TÖRTÉNELMI KERETEK-et (I. fejezet), Dupcsiknál ugyan a történetin csak fokozatosan mosódik át az esztörténelmi megközelítés, és nagyjából az V. fejezettől a (jelenkor)történelmi mozzanatok fokozatosan eltűnnek a szövegből. Gyurgyák II. fejezete a SZELLEMI-POLITIKAI IRÁNYZATOK ÉS A ZSIDÓKÉRDÉS címet viseli, Dupcsiknál a III. fejezettől leginkább a kutatási irányzatok és a cigánykérdés történetéről olvashatunk. A hasonlóság kikapintható. De míg Gyurgyáknak jelentős történelmi anyag áll rendelkezésére a magyarországi zsidóságról, Dupcsiknak alig-alig: erre utal a II. fejezet címe (Egy „TÖRTÉNELEM NÉLKÜLI NÉP” TÖRTÉNETE) vagy a Nagy Páltól kölcsönvett alfejezetcím (A HOL A TÖRTÉNETKUTATÓ MEGÁLL ÉS A FEJÉET VAKARJA...).

A kötet mégis A MAGYARORSZÁGI CIGÁNY-SÁG TÖRTÉNETE címet viseli. Ez szerintem mindvégig zavaró. A cigányok történetéről ugyanis nagyon keveset tudunk meg a könyvből, hiszen Dupcsik nem végzett történelmi kutatásokat, csupán összegezte a meglévő történelmi ismeretek egy részét, melyek azonban így sem állnak össze „a” magyarországi cigányság történetévé. Ennek hangsúlyozom, egyik oka, hogy ezt a történetet még nem írta meg senki. Egy másik oka lehet az is, hogy a szerző szinte kizárólag levéltárosok tollából, jórészt korabeli adminisztrációs intézményi szándékokból keletkező levéltári

forrásokon nyugvó történettudományos publikációkból építi fel e „történetet”. Pedig minden korszaknak van írásba foglalt és nem foglalt más „beszédmódja” is, amely ugyan gyakran elkerüli a történészek figyelmét, azonban épp a romákéhoz hasonlóan nehezen hozzáférhető voltak esetén tágíthatna a horizontot. Ilyen a cigányok ábrázolása a képzőművészetben már a korai reneszánsztól,⁷ de ilyen az irodalom, a köz- és műköltészet⁸ vagy a XIX. század második felétől a sajtó is. Nem állítom, hogy mindebből a magyarországi cigányság történetét létre lehetne hozni, de a képet árnyalni mindenképp.

Feltehetjük azonban azt is, hogy a címhez való ragaszkodás – a szerző által jelzett praktikus okokon túl – tükröz valamiféle történelemszemléletet, esztörténelmi jelentést is. Ahogy a recenzió elején már említettem, a kötet gondolatmenete magába foglal egy „metahistorikus elbeszélést”, jelesül a cigányokkal kapcsolatos előítéletek és a kirekesztés-befogadás hosszú távú társadalomtörténelmi mozzanatait és egy „metapolitikait”, mely kritikával illet bizonyos tudományos eljárásokat, miközben a cigányságról, az asszimilációról, integrációról, elismerésről alkotott korabeli és kortárs elképzeléseket rekonstruálja. Gyurgyák János is hajszálpontosan így járt el a ZSIDÓKÉRDÉS...-ben. Megkockázatom, szerencsésebb lett volna e kötet címét hasonlóképp alakítani: A „cigánykérdés” Magyarországon. Szándékkal tettem ki az idézőjelet, mert úgy sejtem, Dupcsik Csaba ízlésének az idézőjel nélküli megnevezés nem felelne meg. Ha ekként veszem kezembe újra a könyvet, sok minden a helyére kerül, amit korábban problémaként tüntettem fel. Nyugodt szívvel olvashatom – nem mellesleg a szerző szándékainak megfelelően – esztörténelmi töprengésként.

S ha ekként olvasom, ismét Trencsényi Balázs Gyurgyák-kritikáját hívom segítségül: „Szerintem egy igényes esztörténelmi munka értékmérői az alábbiak: a) a fogalmi háló tisztasága és reflektáltsága; b) a politikai, társadalmi kontextusok és a vizsgált szövegek viszonyának problémaérzékeny feltárása; c) a releváns komparatív keret felvázolása (egy adott kultúra sajátos-idioszinkratikus beszédmódjai, illetve a regionális és tágabb ideológiai hagyományok és beszédhelyzetek összehasonlítása); d) egyes gondolatok intellektuális forrásvidékének azonosítása; e) a személy feletti diszkurzív egységek (hagyományok, politikai nyelvek, nyelvezetek stb.) heurisztikusan termékeny megragadása; f) a műfaji sajátosságokra való érzékenység, a kiemelt gondolatok relatív súlyának és

reprezentativitásának felmérése; g) több szerző egymáshoz való viszonyának megfelelő bemutatása; h) a téma szakirodalmára való reflexió, a historiográfiai környezet bemutatása.”⁴⁹ Trencsényi magasra teszi a mércét, de ez – felteszem – nincs Dupcsik ellenére sem. S ahogy a korábbiakban már bemutatottam, a b), d), e), f), g) és h) pontokat tekintve A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG TÖRTÉNETE jelentős eszmetörténeti értéket képvisel. Az a) és a c) ponttal kapcsolatban van némi bizonytalanság bennem, mert épp ezek a pontok azok, amelyek az Osiris kánonát a maga egészében problematizálják (tiszteltet a kivételnek), s nem csak erre a műre nézve fogalmazhatók meg, most mégis e mű kapcsán kerülnek terítékre.

Lássuk tehát a fogalmi háló tisztaságát és reflektáltságát. A CSABIKÁM, DE UGYE TE NEM A CIGÁNYOKKAL VAGY című fejezetben (a címválasztás itt sem valami szerencsés, tekintettel az elmélet és a módszertan bemutatásának „komolyságára”) a cigányvizsgálatok megközelítéseit egy politikai és egy módszertani dimenzió szerint rendezi a szerző. A politikai dimenzióba három ideáltípus kerül: a devianciaorientált, a leíró és az emancipatórikus megközelítés. A módszertani dimenziót pedig az esszencialista és a strukturalista ideáltípusok alkotják. Minden típusalkotásban megvan az önkényesség szabadsága, ezért nem azt mondom, hogy lehetnek ennél jobb, relevánsabb dimenziók, hanem e két dimenziót lényegében kritika nélkül elfogadom. A politikai dimenzió, ha jól értem, a kutatóknak a cigánysággal kapcsolatos intencióit tipizálja, s ebben az értelemben a devianciaorientált megközelítés a kirekesztés, az emancipatórikus a befogadás/beillesztés politikája. A leíró kategória létezhet ugyan ideáltípusként, és akár lehet „leíró” a zsánere is egy szövegnek, sőt még lehet az is a szerzői intenció, hogy az elsőrendű feladat a tények leírása, azonban Dupcsik nagyon helyesen mutat rá (és helyezi a két másik kategória közé a leíró megközelítést), hogy itt csupán arról van szó, hogy ezek a szövegek a szerzők devianciaorientált vagy emancipatórikus beállítódásait a leírással leplezik. Arról nem is beszélve, hogy minden leírás „mentális képet” hoz létre, amely képnek mindig megvan a maga „politikája”.

Más a helyzet a módszertani dimenzióval. A szerző szerint itt arról van szó, hogy „adott kutató a cigányok tulajdonságait kizárólag vagy túlnyomórészt azok belső (etnikai, kulturális vagy »faji«) tu-

lajdonságaiból és belső viszonyaiból vezeti le, vagy pedig a romák és a többségi társadalmak dinamikus kölcsönhatásából” (21.). Úgy érzem, itt a szakmai pontosság a közérthetőség áldozatává vált. A strukturalista és az esszencialista ideáltípus párba foglalásával több problémám is van. Egrészt ezek nem módszerek, hanem inkább elméletek. Másrészt az ideáltípus, más feltételek érvényesülése mellett, melyeket itt nem talállok, Max Weber szerint olyan konstrukció, mely ellentmondásmentes marad alkotóelemei gyarapódása ellenére is. Azaz, Dupcsik típuspárjánál maradván, ha a strukturalista párja az esszencialista, akkor az esszencialista nem lehet strukturalista és a strukturalista nem lehet esszencialista. Ezzel szemben az a helyzet, hogy az esszencialista és a strukturalista típus logikailag nem zárja ki egymást. Tudásszociológiailag a strukturalista párja a funkcionalista, míg az esszencialista/primordialista párja a konstruktivista/instrumentalista megközelítés volna. A szerző, ha jól értem, strukturalistán a Durkheim-, Radcliffe-Brown-, Malinowski-, Parsons- stb. féle strukturális funkcionalizmust érti, ami azért nagyon félrevezető, mert a Lévi-Strauss, Saussure vagy Foucault nevével fémjelzett strukturalizmusnak (különösen az antropológiai, nyelvészeti, szociolingvisztikai, diszkurzív és performatív kutatási irányokban) éppen a romák kutatásában van jelentős hagyománya. Ugyancsak nagy kár, hogy a leegyszerűsített és logikailag problémás tipológiából a konstruktivista/instrumentalista megközelítésmód (eredetileg az esszencializmus párja) kiesett. Az esszencialista felfogás szerint a cigányság objektív kategória, az egyén lényegi, veleszületett tulajdonsága. A konstruktivista megközelítésmód ezzel szemben a cigányságot állandóan változó dinamikus jelenségként értelmezi, és a „másiktól” való elterésének társadalmi gyökereit, a különbségek termelését stb. kutatja. Könnyen belátható, hogy mindkét típus támaszkodhat mind strukturalista, mind funkcionalista társadalomelméletekre. A konstruktivista megközelítésmód „kijejtése” a mátrixból már csak azért is sajnálatos, mert a jelenkori szociológia és antropológia túlnyomó többsége így fogja fel a „cigány” kategóriát.

Még szerencse, mondhatná egy kárörvendő olvasó, hogy tipológiáját Dupcsik sem veszi komolyan: „A továbbiakban éppen ezért nem is elsősorban arra törekszem, hogy a magyarországi cigány-

kutatásokat felcímkézsem és besoroljam a tipológiám egyik vagy másik rubrikájába. Inkább ezen fenti ideáltípusokat próbálom meg részletesebben jellemezni, s ennek folyamán egyik vagy másik konkrét kutatás egyik vagy másik elemét, megközelítését, fogalomhasználatát hozom fel példaként, mint olyan megnyilvánulást, amelyet ezen ideáltípus segítségével vélek leginkább értelmezhetőnek.” (22.) De mert nem vagyok kárörvendő, igazán sajnálom, hogy a kifejlesztett tipológia – jobban mondva annak talán kissé bonyolultabb, de átgondoltabb változata – nem vált a „cigánykérdés” történetét taglaló kötet szerkezeti vázává. Hiszen, ahogy Weber írja: „ezeket a tantételeket – mivel elemeik a tapasztalatból származnak, és csupán a gondolkodás tette őket fokozás révén tisztán racionálissá – éppúgy felhasználhatjuk az elemzés heurisztikus, mint az empirikus sokféleség ábrázolásának konstrukciós eszközeként”.¹⁰

Végül essék szó a c) pontról, vagyis a releváns komparatív keret felvázolásáról, azaz egy adott kultúra sajátos-idioszinkratikus beszédmódjairól, illetve a regionális és tágabb ideológiai hagyományok és beszédhelyzetek összevetéséről. Röviden: van-e a kötetnek efféle komparatív kerete, mely a cigánysághoz kapcsolódó eszmék történetét tágabb kontextusba helyezi? A kérdés már csak azért is releváns, mert, hogy tréfásan fogalmazzak, nemcsak az eszmék, de maguk a cigányok sem álltak meg az ország határainál, ahogy a „cigánykutatások” sem álltak meg a néprajz, a kriminalisztika, a történettudomány vagy a szociológia „végeinél”, vagy ahogy a cigányokról nem csak nem cigányok írnak-beszélnék. A hiányérzetem itt és csakis ebből a szempontból volt már-már nyomasztó a kötetet olvasva, majd a 23 oldalas (!) irodalomjegyzéket lapozgatva. Mert egyfelől térdre kényszerít az elolvasott és feldolgozott irodalom: minden csodálatom a szerzőé, hogy ilyen szisztematikusan és mondhatni könyörtelenül végigolvasta a „cigánykérdés” és a „cigánykutatások” irodalmát. Másfelől azonban nyomát sem találok az eszmetörténeti, tudásszociológiai hivatkozásoknak, amelyek a magyarországi cigányok és a cigánykutatások történetét az adott európai és tengerentúli keretekbe illesztenék. Pedig ennek a kilencvenes évek óta lett némi hagyománya Magyarországon is.¹¹ Fokozza a hiányérzetet, hogy a szöveg nem támaszkodik az európai, kelet-európai kontextusra sem, pedig közhely, hogy ahogy a magyarországi cigányság törté-

nete és helyzete, úgy a magyarországi „cigánykérdés” sem egyedülálló régióinkban, mi több, ezer szállal kötődik a szomszédos országok történetéhez, és máig számos regionális sajátosságot mutat.¹² A több száz tételből álló irodalomjegyzékben mindössze két idegen nyelvű hivatkozást találtam. Szintén hiányoltam a nyolcvanas évek dokumentumfilmes hagyományának bemutatását, amely annál is inkább gazdagította volna a kötetet, mert akkoriban részben szociológusok üzték, részben kvázi-szociológiai, társadalomismereti funkciót töltött be a cigányokról szóló beszédben: ki ne emlékezne Gaál István és Sára Sándor CIGÁNYOK-jára, Schiffer Pál CSÉPLŐ GYURI-jára, FEKETE VONAT-ára vagy a Havas Gáborral közösen készített KOVBOJOK-ra? Ahogy a filmek, úgy az antropológiai írások is hiányoznak a kötetből – és ez a hiány nemcsak azért nem természetes, mert igazán éles határvonalat szociológia és antropológia között nem érdemes húzni a magyarországi cigányság kutatásában (nézzük csak meg alaposabban Kemény, Havas vagy Ladányi és Szelényi szociológiai írásait: mennyi apró történeti, antropológiai részletet találunk benne), hanem azért sem, mert a terepkutatás adta közelség talán a romákat is közelebb hozhatta volna az olvasóhoz, vagy, hogy pontosabban fogalmazzak, a romák is magukra találhattak volna e könyv lapjain. Hiszen a nemzeti történeti kánonba emelés egyik tétje ez lehetne, nem?

*

Ernst Gombrich, amikor jó fél század múltán, a kilencvenes évek elején nekiállt, hogy a hat hét alatt írt első és egyetlen német nyelvű könyvét, az EINE KURZE WELTGESCHICHTE FÜR JUNGE LESER-t angolra fordítsa, természetesen nem nyelvi problémákkal küszködött, hiszen minden későbbi tanulmányát angolul írta. Gombrich egyszerűen megrettent attól, hogy a brit historiográfia olyan mértékben van belefeledkezve saját köldöke szemlélésébe, hogy egy kontinentális perspektívájú világtörténelemre ott szerinte biztos nem lesz kereslet. A szeme láttára születő Európai Unióban látott ugyan némi reményt, hogy az majd a brit etnocentrizmust és módszertani sovinizmust csökkenteni fogja, de könyvének angol változatát mégsem tudta elkészíteni. A LITTLE HISTORY OF THE WORLD négy évvel a halála után, 2005-ben jelent meg Caroline Mustill fordításában.

Jegyzetek

1. Hogy e források mennyire ellentmondásosak, arra több hivatkozott Nagy Pál-írás is kitér, de magunk is meggyőződhetünk róla, ha fellapozzuk például a Márfi Attila és dr. Kosztics István által szerkesztett CIGÁNYORS I. és II. kötetet.

2. Ahogy a MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉ-be Gyáni Gábor által írt 1920 utáni részről néhány kritikusa úgy vélekedik, hogy tankönyvfejezetként csak korlátozottan használható a szerző – számomra egyébként nagyon rokonszenves – historiografikus, eszmetörténeti megközelítésmódja miatt. (Lásd Kövér György-Gyáni Gábor: MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A REFORMKORTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG. Osiris, 2003.)

3. Ezekről a kísérletekről – érzésem szerint – sajnos nagyon keveset tudunk meg a könyvből: Rostás-Farkas György, Romano Rácz Sándor, Kállai Ernő, Kadét Ernő, Bársony János és Daróczy Ágnes kutatásaira, írásaira csak érintőleges utalások találhatók, Jung-haus Tímea, Kóczé Angéla, Oláh József és mások nem szerepelnek az irodalomjegyzékben és a kortárs vitákat, tendenciákat bemutató fejezetekben sem.

4. Az Erdős Kamill munkásságát bemutató részt például így zárja Dupcsik: „*Lehet, hogy csak irigykedek Erdős Kamillra*”, 164. o.; vagy lásd például a Tonhauser Lászlóról szóló keretesben az így kezdődő utolsó két bekezdést: „*A »cigánybűnözés« fogalom használatában természetesen ekkor sem látott problémát...*”, 224. k.

5. A szerző így felel egy interjúban a kötet műfajára vonatkozó kérdésre: „*Inkább úgy mondanám: tankönyvszerű. Úgy gondolom, hogy a hagyományos tankönyvírás ma már problematikussá vált. A hagyományos tankönyvíró ugyanis megkérdőjelezhetetlen tudást közvetít. Manapság azonban szinte mindennel kapcsolatban lehet szakmailag megalapozott – vagy annak tűnő – véleményét találni. Ezért ma már nem elég ismereteket átadni – el is kell magyarázni, hogy honnan szereztem az ismeretemet. Eközben vállalni lehet, sőt vállalni kell bizonyos mértékű elfogultságot is. Ki kell teríteni a kártyákat, bemutatni, hogy milyen vélemények léteznek, majd megmagyarázni, melyikkel értek egyet, és miért. A cigányság történetét is így kell olvasni. Az ilyen elfogultságok vizsgálatával ugyanis rengeteg mindent megtudhatunk – csak éppen nem a romákról, mint inkább a róluk beszélőkről és írókról.*” http://nol.hu/archivum/20091121-onarckep_roma_tukorben.

6. Trencsényi Balázs: MEGTALÁLNI AZ ANGYALOK HANGJÁT – ÉS A RÉSZLETEKBE LAKÓZÓ ÖRDÖGÖKET. 2000, 2002/1. 9–19.; ibid. 9.

7. Lásd pl.: Szöllőssy Ágnes: CIGÁNY A KÉPEN. CIGÁNYÁBRÁZOLÁS A XIX–XX. SZÁZADI MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETBEN. *Beszélő*, 2002/7–8.: 72–81.; Szuhay Péter: Az EGZOTIKUS VADEMBERTŐL A HATALOM ÖNNÖN LEGITIMÁLÁSÁIG. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOKRÓL KÉSZÍTETT FOTÓK TÍPUSAI. *Beszélő*, 2002/7–8.: 97–106.; Oros-Klementis Marianna: CIGÁNYOK A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN A VÁSZON EGYIK ÉS A MÁSIK OLDALÁN. *Barátság*, 15 (2008)/3.: 5716–5723.;

Jung-haus Tímea: MEET YOUR NEIGHBOURS – CONTEMPORARY ROMA ART FROM EUROPE. OSI Publication, Budapest, 2006.

8. Lásd pl. Küllös Imola: A CIGÁNYOK ÁBRÁZOLÁSA A 17–18. SZÁZADI KÉZIRATOS KÖZKÖLTÉSZETBEN. Mikszáth Kiadó, Salgótarján, 1993; Miskolczy Ambrus: MIÉRT ÉPPEEN A CIGÁNYOK? *Holmi*, 2008/2.: 173–292.; Hegedűs Sándor: CIGÁNYÁBRÁZOLÁS A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN. Konsept–H Kiadó, 2004.

9. Trencsényi: i. m.

10. Max Weber: DIE GRENZNUTZENLEHRE UND DAS „PSYCHOPHYSISCHE GRUNDGESETZ”. GESAMMELTE AUFSÄTZE ZUR WISSENSCHAFTSLEHRE. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1988. 396. k. (Csontos László fordítása.)

11. Csak néhány példa: Urs Bitterli: VADAK ÉS „CIVILIZÁLTAK”. AZ EURÓPAI-TENGERENTÚLI ÉRINTKEZÉS SZELLEMI ÉS KULTÚRTÖRTÉNETE. Gondolat, 1982; György Péter: A MÁSIK TESTE. *Café Babel* 20 (1996), 157–168.; Feischmidt Margit (szerk.): MULTIKULTURALIZMUS. Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1997; Mathez, Philippe – Froidevaux, Sylvain – Földessy Edina – Szántó Diana: A MÁSIK. ÉVEZREDES HIEDELMEK, VÉGZETES TÉVESZMÉK, KULTURÁLIS SOKSZÍNŰSÉG. ÚTMUTATÓ A KIÁLLÍTÁSHOZ. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2008; N. Kovács Tímea: „A VILÁG HÁZIURA”. In: Fejős Zoltán (szerk.): AZ EGZOTIKUM. Tabula könyvek 9. Budapest – Szeged, Néprajzi Múzeum – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008: 23–37.; Mátay Mónika: AGYCENTIZÓK A SZÁZADFORDULÓN. *Budapesti Negyed* (2005), 47/48.: 199–236.; Kende Anna – Vajda Róza: RASSZIZMUS A TUDOMÁNYBAN. Napvilág, Budapest, 2008 stb.

12. Vö. pl. Guy, Will (ed.): BETWEEN PAST AND FUTURE. THE ROMA OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE. University of Hertfordshire Press, Hertfordshire, 2001; Crowe, David M.: THE HISTORY OF THE GYPSIES OF EASTERN EUROPE AND RUSSIA. St Martin’s Griffin, New York, 1995; Barany, Zoltan D.: THE EAST EUROPEAN GYPSIES. REGIME CHANGE, MARGINALITY AND ETHNOPOLITICS. Cambridge University Press, Cambridge, 2002; Vermeersch, Peter: ROMANI POLITICAL PARTICIPATION AND RACISM: REFLECTIONS ON RECENT DEVELOPMENTS IN HUNGARY AND SLOVAKIA. *Roma Rights*, 2000/4.: 43–49.; Gheorghie, Nicolae – Thomas Acton: A MULTIKULTURALITÁS PROBLÉMÁI: KISEBBSÉGI, ETNIKAI, NEMZETISÉGI ÉS EMBERRI JOGOK. *Replika*, 1996 (23–24.): 207–218.; Lemon, Alaina: A ROMÁK MEGJELENÍTÉSE ÉS KÉPVISELETE. *Replika*, 1996 (23–24.): 203–206.; Trumpener, Katie: A CIGÁNYOK IDEJE: EGY „TÖRTÉNELEM NÉLKÜLI NÉP” A NYUGAT NARRATÍVÁIBAN. *Replika*, 1996 (23–24.): 219–241.; Mann, Arne B.: RÓMSKY DEJEPIS (ROMA TÖRTÉNELEM). Bratislava, Kalligram, 2000; Magyar-Vincze, Enikő: SOCIAL EXCLUSION AT THE CROSSROADS OF GENDER, ETHNICITY AND CLASS. A VIEW THROUGH ROMAN WOMEN’S REPRODUCTIVE HEALTH / EXCLUDEREA SOCIALĂ LA INTERSECȚIA DINTRE GEN, ETNICITATE ȘI CLASĂ. O PRIVIRE PRIN PRISMA SĂNĂȚII REPRODUCERII LA FEMEILE ROME. Cluj: EFES, 2006; Rat, Cristina: ROMANIAN ROMA, STATE TRANSFERS, AND POVER-

TY. *International Journal of Sociology*, 2005/3.: 85–116.;
Gay y Blasco, Paloma: CIGÁNY/ROMA DIASZPÓRA. *Regio*,
2008/2.: 425–49. stb.

Kovács Éva

„ÚGY TART A MÚLT, KÉT UJJAL, / AKÁR A BÉKÁT”

Balla Zsófia: *A nyár barlangjában*
Kalligram, 2009. 106 oldal, 2000 Ft

A vékony kötetek néha súlyos kötetek. Balla Zsófia új könyve a számadások vagy számvetések kérdéseit teszi föl, könyörtelenül kérdez, önmagától is, másoktól is.

*„Miféle dolgokért haragszunk?
Ki törli zsebkését párnahuzatba?
Miről nem beszélünk? Mi volt,
ami szóra sem érdemes? És ki kutatja,
milyen tükkök emésztik,
milyen dühök áztatják ezt a kort?”*

(SZÁMVETÉS)

Balla Zsófia annyi idősen jött át Magyarországra, amennyi most az én korosztályom: bizony nehéz elképzelni a mindent újrakezdést negyven körül, akár csak annyi hagyománnyal a hátunk mögött, amennyit itt az ember magának gondol, nemhogy az erdélyi kötöttségekkel. Átjött a Cseh Tamás–Bereményi-féle, eleve nosztalgikus városba: „...Budapest!« – énekeltük és sírtunk.” Ma ez már ironikusan, talán elégi-kusan cseng. A felnőttkor két nagyjából egyforma darabja – AZ ÉLET KÉT FELE – szembesít, tükröt tart. „Kik vagyunk életünk eleje nélkül itt? / Hogyan és hol tapad meg átültetett sorsunk? / Nem vesztettünk csóvát? Elhagytunk valamit?” – kérdi a Tamás Gáspár Miklósnak ajánlott versben.

Mintha ebben a kötetben nemcsak az élet, hanem minden fogalom két féltre, két pólusra esne, az ellentétével együtt lenne érvényes, ahhoz feszülne ki. Van és volt: a jelen és a múlt; van és nincs: a gyász. Az élmény és az emlék. De az emlékezés mögött, a humor felszabadító felhangjával ott a felejtés is. Aztán a barátság és fájdalmas visszavonódása, a hűség és az árulás. És a szeretetben is: az idegenség.

*„Mindenki idegent szeret.
Egy másikat. Nem azt, akit.
Csak tapogat a vakszerellem fénye,
világtalanul alakít.”*

(BARÁTI BESZÉD)

Másutt ellentétes dolgok vetülnek egymásra: az életbe belefáradt, halálra kész, áldozatra már nem hajlandó ember – megszületik. És milyen felütéssel indul a vers, A GYERMEK SZÜLETÉSE:

*„Senkit se szeretek már annyira,
hogy tanácsot adjak neki,
nem akarom megóvni, felkészíteni,
nem megkímélni.”*

Vagy lehet, hogy mindez az ellentét csak egyetlen fogalom számos megközelítése? A kötet kulcsszava az idő. IDŐT: kéri vagy követeli a kötet élére emelt vers címe; metaforája az ígéretekkel elfutó vonat, egyszerre vagyunk jelen egy szobában és valami félően ismerős, halálba tartó vonaton vagy talán (jungji) álomban.

*„Halomba telnek-hullnak a napok.
Búcsúzó előtt a sok elfutott ígéret,
megtömtött vonatablakok.
A cél kiszáll kézen-közön, vasalók, tálak gőzein.
Túlra tartva lebeg a cél,
akár füstbe ment bőr, a csont, a haj.
Feszül a mell, duzzad a fogkrém a körtéfényben.
A tükrök megfeszülnek, jazz-szín feketében.
Valamit súg a párna, a nyakszirt csillogva törtet.
Kigyúl-kihuny a lámpa, sárga permetet hint az
útra, fakó fényt fúj a szemközi ablak.
Behűzött karmok, redőnyök lógnak ki a tengerre.
Zsalugáterek, vitorlák fehér lengése lángol.
A telihold oldalából vasat fakaszt az álom.”*

A felszólító címről nem tudni, haladékidőt kér vagy értelmes szabadidőt. „Középre igazítom a tettek időközét.” Jól megjegyezhető, tömör sor, későbbi továbbgondolásra. Ez a minden tevékenységtől egyforma távol eső, öntörvényű idő – ha mondhatom így – a könyv tere.

Az idő jelenik meg a szigorúan szerkesztett ciklusokban. Hiszen semmi más nincs, mint idő, semmi más nincs, mint idő nincs. Ősz-idő és tél-idő. Ráhangolódni FÖLDI CSENDESSÉG-re, nézni a CSUPASZ FÁK erotikus képét: „öreg szépség, kialvó meztelenség”; a fatörzs, a madárfészek. A lát-

ható alatt máskor ott a metafizikus (mint József Attilánál, Pilinszkyénél):

*„Aztán úgy, mint az indulat, folt ösztönök,
a tél zúzódik, török,
nem szabdalja belátás:
ágaskodik, kiló a jégsüket csillagig.
Mindent lever, töröl, tarol,
fényt ránt elő,
megtorol minden szárnyat, szénaboglyát,
felhőre gyújt, ködöt sodor.
Beleromlik a nyárba.”*

(KARÁCSONY VÁROSA)

A test is az időben változik. Van, amikor har-
sány-groteszk nézetben: ilyen A SZÉP FEGYVERKO-
VÁCSNÉ SÓHAJA, az emlékezetes részletekben bő-
velkedő villoni ballada – Balla Zsófia újabb köl-
tészeteinek egyik fontos eleme –, a veszendő
férfiszépségről.

*„Pedig síkálni hogy szerettem!
Szórén-szálán, him hajlatán
siklott kezem, amíg mi ketten
síklós úrbe, mint a szappan,
kilóttünk fürdők padlatán.
Csillag rebent a férfihabban.
Bozót karunk ma sósperec:
vénség rágja, akít szeretsz.”*

De ott van ellenpontként, kiszolgáltatott-
hetetlen nézetben az alvó társat figyelő, meg-
rendítő szerelmes vers is:

*„Ki fekszik itt, időnket megkerülve?
Kie a titkos alvás, a néma kék jelenlét?
Nem ránk figyel. Céljában vesztegel.
Most még szabad, éppen megérkezett.
Foglya annak, ahogy majd távozik:
hogyan lenne a biztos vég szabadság? E férfi
most még senkihez, senkinek sem tartozik.
[...]
Ki itt hever szobámban, célba ért.
Elárulja Uram, testével bekeríti
néped, a véres zúzalék képes történetét.
Még saját titka van. Még meggondolhatod:
e gyanútlan alvó sosem volt birtokod.*

*Ami tiéd! csak ki tiéd, Uram,
üdvösségre nekünk csupán azt adhatod.”*

(ARI TIÉD, CSAK AZT)

Az üresen telő idő külön idővetület, és „*Csak
nemlét s veszteség segít fölismerésben*” (AZ IDŐHÚZÁS
BALLADÁJA). Idő az anyaga az emlékeknek és idő
a felejtésnek is – AZ ESZEMVESZTÉS BALLADÁJA derű-
sen kétségbeesett:

*„Herceg!
Ha tudnám, mit felejték el – édeskevés
okom volna panasza, már megbocsáss.
Eszed, ügyed elfogy, akár haragszol,
akár derülsz: előnt az idült nevetés.”*

A jelzőben mellesleg az elhalványult etimo-
lógia világosodik meg: az „*idült*” (akárcsak az
idéttlen) az *idő* származéka.

A kötet címadó verse, A NYÁR BARLANGJA külön
világ, egymás mellé rendelt, víziószerű képei
egyidejűek, időn kívüliek, valószerűtlen hely-
zetben játszódhatnak, és éppen ezért (vagyis várat-
lansága révén) nagyon erős felütéssel indul ez
a vers is: „*Mire a nyár mélyéből előkerült, / beleakadt
egy rókába a lába. / A vidék égett, senyvedt, mint a
pálma.*” Tovább kell olvasni, hogy a realitásban
fogódzkodót találjunk: „*Rókák óvakodnak a tűz-
höz. / Hamis szelídség szemük, ez a két / veszett piros
üveg. / A kutya, mint a szőnyeg, meg se moccan.*” Ez
a hangulati háttere a barátság allegorikus teme-
tésének, enigmatikus meggyászolásának. Erő-
sen kimondott ítéletek és megszenvedett rész-
letek adják a vers feszültségét. „*Amnyi beszéd alatt
/ a sorvadó napokban nem akadt / számomra semmi
mondat.*” „*Az élet úgy szűnik, akár a fájdalom – / az
ember hozzá alakoskodik / egy kevés távlatot.*” A rend-
kívül személyes hang érvényes indulata húzza
át az olvasót Balla Zsófia talán egyik leginkább
magába záruló versén.

Az időben futnak előre a vágyak is: a gyer-
mektől kölcsönzött nyitottsággal az Angyalnak
vagy Mikulásnak írt KÉSEI LISTA álmokat, várat-
lan, jó meglepetéseket, a FELNÖTTEK MIKULÁSA
méltó öregséget kíván, szűk szavakban, ponto-
san:

*„Most is várakozunk, talán nem is
tudjuk, mire. Irgalmas ébredésre.
Ne essünk messze. Nehezére másnak.”*

Ám az időben nincs értelme a halálnak. Mások
életének és a miénknek van kisebb vagy nagyobb
metszete; a haláluk ránk nézve „*életfogytiglami*”
(BARÁTI BESZÉD). Emléknek, embereknek, a világ-

nak az életben maradó „a túlvilága” (MEGÉRKEZÉS, ELUTAZÁS). A kötet utolsó verse gyászvers.

ANYÁM, AZ ANGYAL

*Anyám egy angyal korpa szárnya,
egy törött borda vitorlája,
verdes az ész lékelt hajóján,
evickél tenger napjain.*

*Úgy félek én az angyaloktól,
bolond leszek vad nagyságuktól –
kegyetlen arcuk, szárnyuk karma
ismeretlen céljukba varrva
fölköttem. Futok, mint a sín.*

*Anyám az angyal fenn a függönyön
csüng és reszket, két szárnya már csukott.
Olyan kicsi, kezében felbukott.
Amíg nincs, örökké szeretni fog.*

Az utolsó sor a halál és az idő paradoxonára világít rá. Hiszen nincs olyan, hogy „amíg nincs”, mert a nincs: végtelen, de mégis csak addig nincs, amíg a gyereke él, és addig már „mindig nincs”, „örökké” – ilyen értelemben, ebben a korlátozott intervallumban, a gyászolóban megjelenő túlvilágon viszont azt a kisebb paradoxont is teljesítheti, hogy „szeretni fog”. A kettős paradoxon kioltja egymást, és ott marad a sziklaszilárd bizonyosság.

Balla Zsófia új könyve méltán tartozik a magyar költészet számadásainak-számvetéseinek magas vonulatába, nemhiába vizsgál öntörvényű idejében a halál, a veszteség súlyához mért kérdéseket. Minden szempontból ellentétek feszítik ki: szigorúan szerkesztett kötet, de a versek gyakran nyitottak, a logikus rend, sőt érvelés mellett megfér a kifelé tartó asszociáció (diszszociáció). A versek szövete sűrű, evidenciaszerűen megragadhat a versmemóriában, mégis marad bennük felfedeznivaló későbbi olvasásra is. Az egzisztenciális témák környezetében a humor is féktelenebb, mélyebb; az emelkedett hang pedig tiszta – ilyen versekhez szeret az ember vissza-visszatérni.

Mesterházi Mónika

NEM GYEREKNEK VALÓ VIDÉK

*Cormac McCarthy: Az út
Fordította Toth Benedek
Magvető, 2010. 288 oldal, 2990 Ft*

„Az Egyesült Államok története a jövőben gyökerezik.” Jean Baudrillard-nak ez a – kissé talán bombasztikusan megfogalmazott – gondolata némi fényt vethet e „nem vénnek való vidék” (az idézet William Butler Yeats SAILING TO BYZANTIUM című versének első sorából származik) bizonyos sajátosságaira. E történet nem azért gyökerezik a jövőben, mintha múltja rommezővé vált volna – ez inkább Európára jellemző –, hanem azért, mert lényegileg nincs elmesélhető története. Amerika saját múlthiányát – amely persze régi közhely, és amelyet csak erős megszorításokkal tekinthetünk valódi hiánynak – a XX. századra üzemi méreteket öltő mítoszgyártással igyekszik kompenzálni. Ott van például a Barbie baba, amely nem pusztán közönséges játék, hanem rögtön egy egész, a sikerült életre vonatkozó kódolt narratíva megtestesítője is. Ám a leglátványosabb mítoszok kétségtelenül a filmek, amelyek előre és mostanában egyre gyakrabban visszafelé is vég nélkül bővíthetők, nem is beszélve az oldalirányú expanzióról, amelynek során az eredetileg mozivászonra készült alakok kellő siker esetén például fröccsöntött műanyag formára is szert tehetnek. Ezáltal a filmgyár nem csak a szuperlatívusz értelmében válik a gyárak gyárává, hanem abban az értelemben is, hogy folyamatosan újabb gyárakat teremt.

A mitológiaiáság és kompenzációs szükséglet alaptapasztalata az irodalomban is felbukkan. Faulkner alapélménye: itt állunk az Ország közepén, széttárjuk a karunkat, és nem tudjuk, mitévők legyünk. Egy sajátos térélményről van szó: az üresség nem meghódításra váró lehetőségként nyílik meg, hanem embertelen vákuumként nehezedik ránk. Miénk a világ, és mégis tehetetlenek vagyunk. Az időbe múlt nélkül vettettünk be, a térrel pedig nem bírunk el. Az oroszok végeláthatatlan, hófútt mezőivel Amerika részéről a középdeli államok sivatagai állnak szemben. Mivel az Európából hozott történetek ezen a vidéken nem igazán tudtak gyökeret eresztetni, ezért a vidéknek magának kel-

lett történeté válnia; így válhatott maga a táj oly gyakori irodalmi szereplővé, jellemzően McCarthy-nál is.

Az amerikai irodalom jelentős hányada a mitológiai éhség és túlevés eme dialektikájának feszültségéből meríti kifejezőerejét. McCarthy talán főműnek tekinthető alkotásában, a XIX. század derekán játszódó *VÉRES DÉLKÖRÖK*-ben oly módon igyekszik szembenézni a Vadnyugat történelmi léptékben mérve frissnek tekinthető toposzával, hogy azt minden részletében destruálja, és a céltalan erőszak véres karneváljaként leplezi le. Több ez, mint a kolonizációs ész baloldali kritikája; valójában olyan gesztusról van szó, amely az eltörölt mítoszok helyébe újat állít. Amíg ugyanis radikálisan lerombolni igyekszik bizonyos, a Vadnyugathoz hagyományosan kapcsolódó hősi erényeket, és eközben semmilyen pozitív kijárót nem mutat, pokolbéli világot fest le, addig éppen ezzel teremt meg egy olyan új mitológia körvonalait, amelynek helyszíne ugyan Amerika, ámde főszereplője egy kétségkívül mitikus lény: az időtlen emberi Gonoszság. Ezt a témát számtalan környezetben lehet működtetni: az 1980-ban játszódó *NEM VÉNNEK VALÓ VIDÉK* seriffje tehetetlenül figyel a bűncselekményeket. Akárcsak Minerva baglya, mindig késve érkezik a helyszínre, és melankolikusan veszi tudomásul, hogy *ez a vidék* bizony mindig ilyen volt, és soha nem is lesz már másilyn. Ez a könyv is a western valamilyen sajátos utóélete, ám a benne felbukkanó Gonosz nem egyszerűen a többi szereplő létét, hanem magának a műfajnak az érvényességét is kérdésessé teszi. Valamiféle szuper- vagy metawestern jön létre, ahol az íratlan szabályok érvényüket veszítették, ámde bizonyos formai-tartalmi keretek még megvannak. Így a demitologizálás, a népi folklórban fellelhető mesék fenségének visszavonása nagyon erős – és számtalan apró részlet látán joggal mondhatjuk, hogy a szerző részéről teljesen tudatos – mitizálási törekvésekkel is összekapcsolódik.

McCarthy legújabb regénye, *Az út*, szintén ehhez a (de)mitizáló problematikához kapcsolódik, és ha jelentőségében és erejében el is marad a másik két említett könyv mellett, az időtlen tematika legújabb felvetésének körülményei mégis alkalmat adnak arra, hogy eltöprengjünk annak sajátosságain. Ez a regény ugyanis, mintha csak közvetlenül Baudrillard szavait kö-

vetné, a közeli jövőben játszódik. Ezáltal a korábbi könyvekben működtetett riasztó mechanizmusokat, az emberi lét mélyén lappangó irracionális Rossz *horror fascinosum et tremendum*át ezúttal egy közvetlenül apokaliptikus környezetben is próbára lehet tenni. A rövid könyv ugyanis egy, a civilizációt jórészt elpusztító esemény után néhány évvel játszódik. Nem derül ki, hogy mi történt: természeti katasztrófa vagy netán az atommaghasadás istenei mértek bibliai csapást a tévelygő emberiségre. Mindenesetre mindent hamu borít, az erdők sok helyütt leégték, az út mentén az egykor folyékony hűvült betonba olvadt embereket és autókat látunk. Éhező túlélők vonszolják rongyokba bugyolált testüket ismeretlen célok felé. Egy férfi és a fia megy az úton abban a reményben, hogy találkozzon a „jókkal”, akikkel feltehetően elkezdhetik az egykor oly dicső nyugati kultúra újjáépítését. A jókról való beszéd didaktikus jellege kettős funkciót lát el: egyrészt az apa ilyen – „*mi vagyunk a jók*”, „*mi vesszük a tüzet*” stb. –, kissé együgyűnek ható szavakkal igyekszik megnyugtatni a fiát, másrészt az olvasó számára is világgossá teszi – ha nem volna eleve egyértelmű –, hogy kiért is kell szorítania.

A regény lényegében egyetlen mozaik, az út különböző alkalmi megállóhelyei – üres házak, félholtakat rejtő pincék, fagyos erdők – egyetlen pokolbéli tabló részleteit alkotják. Az elkeserítő látomás monokróm képeinek pergését a nem várt élelem megtalálása és elfogyasztása, illetve a másokkal való ritka találkozások tagolják. Mivel nincstelenségében és nyomorában a többség gondolkodás nélkül megölne akárkit, hogy elvegye azt a keveset, amivel a másik rendelkezik (szereplőink egy bevásárlókocsiban tolják maguk előtt lehangoló háztartásukat), ezért ezeket a találkozásokat a Hobbes által vizionált természeti állapotnak megfelelően majdnem kivétel nélkül a nyílt konfliktus jellemzi. Ezt a képet nem igazán árnyalja, hogy bizonyos társadalmi szerződések láthatóan már megkötöttek, ugyanis találkoznak kisebb-nagyobb csoportokkal, akik együttes erővel vadásznak a többiekre. Az út végén felerősödnek a bibliai allúziók, gyakoribbá válik Isten emlegetése, és az apa is öszvetségi szakállt növeszt. Ámde az ekkor kidomborodó mózesi alkata sem teszi alkalmassá arra, hogy szétválassa a tengert, ahová végül elérkeztek. Az út így a sem-

mibe torkollik. Persze nem tudni, mi van a másik kontinensen: „*Talán egy apuka meg a kislia talán ők is a parton üldögélnek*” (216.) – hangzik el, miközben a szent család maradéka – az anya, ahogyan az apa lázálomszerű visszaemlékezéséből megtudjuk, korábban öngyilkos lett – egy Teneriféről származó hajóroncs közelében lógatja a lábát.

Az apa, Mózes sorsában osztozva, elhozhatta ugyan idáig a fiát, ám ő maga már nem léphet át vele a könyv utolsó lapjain felselő másik, szabadabb világba. Betegsége végleg elhatalmasodik rajta, és a parton kileheli a lelkét. Ezt követően három nappal (!) később, akár egy angyal, feltűnik egy férfi, aki magához veszi a fiút, és befogadni készül a régi eszményhez kétségtelesen közelebb álló családjába, amely rajta kívül egy feleséget és két gyermeket is számlál. Bár a világ megváltásáról, közeli, megművelhető földokről, épülőben lévő közösségről nincs szó, ámde a lezárás mégis csodaszerű és egyértelműen pozitív; a végig hősiessen és önzetlenül viselkedő apa saját áldozata révén biztosította magának a jövőnek a létét. „[F]elnézett és látta ahogy a fiú az úton áll és visszanéz rá a felfoghatatlan jövőből és úgy ragyog a komor pusztaságban mint valami szentély.” (273.) A fiú nem egyszerűen a saját fia, hanem a Fiú, aki az utolsó pillanatokban apró csodát is tesz: „*a fiú letérdelt mellette egy pohár vízzel amit isten tudja hol szerzett*” (276.). A messianisztikus motívummal már a könyv legelején is találkozunk: „*Azt mondta: Ha a fiú nem Isten igéje akkor Isten sosem szólalt meg.*” (7.)

Az ilyen és ehhez hasonló utalások kissé túl direkt módon végzik el azt a mitologizálási munkát, amelyről fentebb volt szó. A könyv állapotszerűsége továbbá azt is egyértelművé teszi, valójában édes mindegy, hogy a közeli jövőben vagy a kőkorszakban járunk-e. „*Nincsen olyan próféta a föld hosszú krónikájában kinek ne adóznánk tisztelettel ezen a napon. Bármily formában fogalmazták meg mondandójukat, nem tévedtek.*” (277.) Minden prófétának igaza volt, lévén ugyanarról beszéltek: nem eljövendő tragédiákról, hanem magáról az időtlen létről, amelynek a világvégi kerettörténet éppen az időn kívüli jellegét hivatott kidomborítani.

A posztapokaliptikus táj eleve Amerika kedvelt mitológiai otthonaként lepleződik le; a tengepart elérése és a nyomban ezt követő kiábrándulás A MAJMKOK BOLYGÓJA emlékezetes záróképet

idézi,¹ amelyben szintén a part a végső csalódás helyszíne, és a civilizáció minden nyomát eltörölő hullámok időtlen zúgása az utolsó, amit hallunk. Ámde a *posztapokalipszis* valójában látszat. Inkább van szó valamiféle – az időtlen tenger túloldaláról tekintve valamelyest idegennek tetsző – kollektív amerikai őselményről, arról, hogy nincstelen emberek igyekeznek fennmaradni, és, ha jól mennek a dolgok, közös erővel élhető országot teremteni maguknak. A civilizáció halálának pillanata Noé története óta minden ilyen szituációban egybeesik a civilizáció küszöbönálló restaurációjának pillanatával, és ez itt sincs másképp.² Persze a könyv nem sok fogódzót nyújt ahhoz, hogy reális szociális viszonyok allegóriájaként értelmezzük, és ez meglehetősen abszurdá és iskolássá is tenné.³ Didaxisból azonban így is jut elegendő. Ugyanis az itt talán aránytalanul jelen lévő őszövétségi segédnarratíva ezúttal nem arra volt jó, hogy – mint a VÉRES DÉLKÖRÖK vagy a NEM VÉNNEK VALÓ VIDÉK bibliai allúzióiban – a felvetett problémáknak időtlen kontextust és érvényességet teremtsen, hanem arra, hogy a kissé zavarba ejtő happy enddel mindezeket rövidere zárja. Az említett könyvek a Gonosz felejthetetlen leírásait nyújtják. Nem a rossz banalitásáról, hanem a valóban felfoghatatlan, meghaladhatatlan és legyőzhetetlen Gonoszról szólnak, vagyis egy archaikus témát ábrázolnak a mindenkori modern térben. Ezzel szemben Az Úr, habár itt is feltűnik egy-egy levágott fejű és nyársra húzott csecsemő, a végkifejletet tekintve tündérmese marad.

„*Hallom Amerika dalát...*” – hangzik az ismert Walt Whitman-vers első sora (Szabó Lőrinc fordításában). McCarthynak kiváló érzéke van arra, hogy kihallja e dalból annak komorabb szóla-

¹ Ez csak a régebbi, klasszikusnak számító film (1968, r. Franklin J. Schaffner) megoldása, és mind az eredeti könyv (1963, Pierre Boule), mind az új film (2001, r. Tim Burton) máshogy végződik.

² Jó példa erre a 2012 című film, amelyben csak azért kell végignéznünk a szárazföldrök és az emberiség elszűlését, hogy aztán a bárkán lévő maroknyi túlélővel együtt annál boldogabban tekintsünk a továbbra is szépnek ígérkező jövő felé.

³ Mintha például az ÖRDÖGÜZŐ című filmet a pubertással szembeni szülői tehetetlenség allegóriájaként értelmeznénk. Hozzáteszem, hogy ilyen értelmezések léteznek.

mait is. Az ÚT azonban a mítoszok eltörlésének és részleges újraírásának *kreatív* gyakorlata helyett a boldogjövőben való bizalom olyan ősrégi és elnyűtt toposzához nyúl vissza, amelyben néhez újdonságot felfedezni. A „jókról” való beszéd morális jelentőséggel ruház fel egy olyan helyzetet, amely pedig éppen abból nyerhetné újszerűségét, hogy szétfeszíti a morál kategóriáit. Amíg elsősorban a VÉRES DÉLKÖRÖK-nek rendkívüli tematikus és esztétikai egységet kölcsönözött a homogén iszonyat, addig Az ÚT-ban nem csak a vándorlás szörnyűségei teszik kétségessé a későbbi megmenekülést, hanem bizony az is utólag visszairja és valamelyest gyengíti a könyv gerincét alkotó rémségeket. A végkifejletnek ráadásul történelemfilozófiailag is véres a torka: ha a civilizáció oda jutott, hogy felszámolta önmagát, akkor alighanem újbóli felépítése is csak ide juthat. Akkor meg minek örülünk?

A könyv mindezzel együtt is olvasmányos, nyelvi ereje és eredeti hangulata révén méltán számíthat azok érdeklődésére, akik kedvelték a szerző eddigi műveit. A fordító Totth Benedek McCarthy korábbi magyar fordítója, Bart István nyomdokaiban járva jól adja vissza az eredeti szöveg időtlen hőmpölygését. A vesszőhasználat mellőzése, noha az eredetit követi, a magyarban bátor döntésként értékelhető, és miközben – talán meglepő módon – szinte sehol nem okoz értelmezési nehézségeket, jól működő paraktikus struktúrát kölcsönöz a szövegnek. A leírások majdnem mindenütt jó arányban vannak a néha felbukkanó, egyszerre szubjektív és ugyanakkor anonim tartalmakra utaló mondatokkal: „*A hegyesorosok mélyén ahol ők [pisztrángok – B. I.] éltek minden ősibb volt az embernél és minden a rejtelemről duruzsolt.*” (286.) Az utóbbi idézet, mint ahogyan az egész utolsó bekezdés, olvasható az ökológiai tudat csendes meditációjaként is.

A korábbi könyvekben látottaktól eltérő és azokhoz ugyanakkor nagyon is hasonló, dög-szagot árasztó környezet továbbra is mindenkinek kedvére való lesz, aki a világ pusztulását maga is csak esztétikai élményként képes elképzelni. Egyedül az volna sajnálatos, ha McCarthy a nagybetűs Gonosz korábbi és kimeríthetetlen problematikáját végleg feloldaná a „végül győznek a jók” juharszirupjában. Mivel azonban a hírek szerint új könyvön dolgozik, még elkerülheti ez a csalódást keltő sors.

Bartók Imre

AZ ÁLLATOK NYELVE

Otto Weininger: *Notesz – Levelek egy barátához Fordította Hernádi Miklós Qadmon Kiadó, 2009. 128 oldal, 2800 Ft*

A múlt század hajnalának egyik vitathatatlan bestsellere Otto Weininger NEM ÉS JELLEM (1903) című vaskos filozófiai kötete, mely tizenkét kiadást ért meg a megjelenését követő hét évben, négyet egyedül 1904-ben. Természetesen a kiadói adatok ekkora időtávlatból obskúrus számismisztikának is tűnhetnek, az azonban művelődéstörténeti tény, hogy a bécsi szerző kötete kulturális mémként fertőzte meg az Osztrák–Magyar Monarchia szellemi higiéniaját. A huszonhárom éves korában öngyilkosságot elkövető Weininger rövid idő alatt hisztérikus lelkesedést és gyűlöletet kiváltó kultuszszervővé változott. A felfokozott figyelem a kulturális élet egészét jellemezte, Weininger „téma” volt a csúcsértelmisségek (Karl Kraus, August Strindberg, Sigmund Freud) rangos páholyában és a polgári háztartások mindennapjaiban egyaránt. A bécsi vírus azonnal beférkőzött Magyarországra is, és hasonlóan átfogó hatást gyakorolt a műveltségi diskurzusra. Talán nem is a *Nyugatban* közölt kritikák, illetve a korszak európeér irányultságú szakembereinek érdeklődése jellemzi legjobban ezt az élénk recepciót, hanem Kassák Lajos emlékező sorai az EGY EMBER ÉLETÉ-ből, melyek amellet tanúskodnak, hogy a tízes évek Magyarországon egy kulturális ambíciókkal megáldott fiatalnak (jőjjön „bárhonnan”, legyen polgár vagy munkás stb.) egyszerűen szembe-sülni kellett – Nietzsche mellett – Weininger írásaival is.

Ebből az érdeklődésből mára nem sok maradt. Weininger periferiális figuraként rögzült a köztudatban, mint a radikális antifeminizmus és a „zsidó öngyűlölet” (Theodor Lessing) karikatúrisztikus alakja. Könyve – ha egyáltalán említést nyer is a különböző szaktudományos áttekintésekben – a *fin de siècle* vadhajításaként kerül bemutatásra, melyet csupán a korszak patinája tart egyben. Természetesen léteznek kiváló forrásmunkák és innovatív aspektusokat alkalmazó tanulmányok, de ezek inkább szórványos teljesítmények. Hasonló amnézia jellemzi a magyarországi recepciót is. Talán ennek köszönhető, hogy Weininger alakjának legem-

lékezetesebb (újra)felbukkanása nem is valamilyen tudományos munkához köthető, hanem Enyedi Ildikó *AZ ÉN XX. SZÁZADOM* című filmjéhez. A Qadmon Kiadó és Hernádi Miklós jóvoltából nemrég megjelent a *NOTESZ – LEVELEK EGY BARÁTHOZ* című szövegcsokor. Ez a publikáció fontos állomást jelent(het) Weininger kortárs újraolvasásában, de mivel posztumusz töredékekről és magánlevelekről van szó, a kötet vizsgálata előtt érdemes – a már előbb említett amnéziára tekintettel – hosszabb kitérőt tenni, hogy fény derüljön az életmű belső összefüggéseire.

Weininger Magyarországról elszármazott zsidó családban született, a bécsi egyetemen filozófiát és pszichológiát tanult. Elhíresült munkája valójában az *EROS UND PSYCHE* címet viselő doktori értekezésének átdolgozott változata. Rövid életét aszketikus önképzésre-tanulásra, legendásan széles körű műveltségének és nyelvtudásának megszerzésére áldozta. A „nőkérdés végső megoldását” megcélzó magnum opus kiadását követően rövid európai körutat tett, majd visszatért szülővárosába, ahol Beethoven szülőházában agyonlőtte magát. Halálának körülményei nagyon hozzájárultak a zajos sikerhez, hiszen kiválóan illettek a mestermű szubverzívását életsorsával igazoló tragikus zseni romantikus-szecessziós koncepciójába. A Weininger-öngyilkosságot a kortárs recepció olyan artistikus gesztussá avatta, amely „hitelesítő pecsétként” társult a *NEM ÉS JELLEM*-hez, így az írásos Mű és a halálperformansz szétszalazhatatlan egységbe olvadt. A romantizáló – Weiningert az idealitás mártírjaként eszményítő – narratívát kiegészítette a vulgáropszichológiai eszközöket alkalmazó *klinikai stílizáció* is, vagyis a szerzőt egy imaginárius kórkép alapján „megérteni” vágyó olvasat. Mai szemmel megdöbbentő, hogy Ferdinand Probst *DER FALL OTTO WEININGER: EINE PSYCHIATRISCHE STUDIE* címmel már 1904-ben közölt egy esettanulmányt a szerzőről, vagyis a klinikalizáció időben sem válik el a jelenség „szövegcentrikusabb” recepciójától, s ez azt is jelzi, hogy a korszak számára mennyire természetes volt az orvosi és esztétikai-filozófiai diskurzus együtt járása. A Weininger-jelenség tehát már a kezdetektől szabadon alakítható mítosz-ként konstruálódott, amely a jelenből „visszaolvasva” monarchiabeli rémregényként, kulturális krimiként is felfogható. (Erre a képlekenységre játszik rá Hernádi Miklós *OTTO* című ki-

váló regénye is, amely – miközben szemléletes korpanorámát nyújt – politikai és szerelmi motívumokkal átszőtt gyilkosságként „fejti” meg a Weininger-öngyilkosságot.)

A *NEM ÉS JELLEM AZ ELVI TANULMÁNY (EINE PRINZIPIELLE UNTERSUCHUNG)* alcímet viseli, ezzel is jelezve, hogy itt alapvető kérdések végső megoldására tesz kísérletet a szerző. Weininger központi célja a nőkérdés, illetve a nemi viszonyok megértésének új alapokra helyezése. Ez a törekvés a korszakot foglalkoztató problémacsoport elevevébe talál, hiszen a századfordulás Bécs túlerotizált világában központi kérdéssé vált a nő és a szexualitás témája. De nem pusztán szexuálfilozófiáról (és messze nem az erotika értelmezéséről) van szó, ugyanis a szexualitás kérdésköre Weininger számára olyan narratívát alkot, amely által a korszakot foglalkoztató válságjelenségek (irracionalizmus, az én „megszűnése” stb.) összességét kívánja reflektálni. Tehát itt nem pusztán az emberi természet regionális területének vizsgálata a tét, hanem magának az emberi természetnek és a kortárs kultúra *egészének* kritikai megítélése és (újra)definíálása. A szöveg egyetemességeszményéhez lenyűgöző metodológiai gőg is társul, hiszen a *NEM ÉS JELLEM* egyszerre táplálkozik biológiai, filozófiai, pszichológiai, fizikai, esztétikai, társadalomtudományos kutatásokból. Az interdiszciplináris törekvés (amely a korszak hasonló munkáira is jellemző) azonban nem képes szilárd fogalmi konstrukciót létrehozni, az eredmény egyfajta delejes hatású diszkurzív polifónia, ahol a különböző kategóriákat nem szintetizálják, inkább keresztbeírják egymást. De talán épp a törésvonalak mentén felszínre kerülő ambivalencia a szöveg legautentikusabb vonása, az a hasadós építkezés, amelyet önfelszámoló egységvágyként lehetne jellemezni.

Az egységvágy ebben az összefüggésben radikális purizmus, mely minden területen tiszta opozíciókat követel, és egymás ellenében párolja le a különböző kategóriákat. A Férfi („Mann”) és a Nő („Weib”) regulatív „ideájának” kidolgozása is ezt a kényszeres logikát követi, mely lenyűgözően abszurd következtetésekhez vezet. Weiningernél csak a Férfi közelíthető meg pozitív kategóriákkal, ő az egyedüli etikai lény, csak a Férfi lehet zseni, csak neki van intelligibilis énje, identitása, emlékezete, egyáltalán „léte”. Ezek a kitételek azonban azzal járnak együtt,

hogy a Nő megfosztódik minden lényegi predikátumtól, vagyis esszenciálisan „kiüresedik”. A Nőnek nincs énye, lénye nem bír határozott körvonalakkal, egyfajta alaktalanság („Gestaltlosigkeit”) jellemzi. Gyakorlatilag nem is létezik, maga a megtestesült Semmi, alkalmi valóságosságát a férfitől kapja. Ez azt is jelenti, hogy a kulturálisan átöröklődött etikai karakterjegyek (szent nőiség, ártatlanság stb.) fikciók, a Férfi konstrukciói, melyeket a Nő, önmagát is megtévesztve, egzisztenciális mimikri keretében ölt magára. Vegyük észre, hogy az utóbbi gondolat bizonyos értelemben „feministának” is tekinthető, hiszen a patriarchális gondolkodás nőképeinek dekonstrukcióját előlegezi meg. Vagyis Weininger modellje nem írható le csupán a konzervatív mizogínia perspektívájából, mert számos olyan elemet is tartalmaz, mely kifelé mutat ebből a világből, illetve épp ennek az ideológiának az összeroppanását mutatja fel.

A Nő „semmissége” burjánzó tettetés formájában fedí (f)el magát, ami az álarcok és viselkedésmoделlek permanens váltogatásával jön létre. (Ennek legtisztább formája a hisztéria, amikor a társadalmilag kontrollált nőfikció felbomlik, és a betegből előáramlik, nem a freudi tudatalatti, hanem „igazi” természete, a személytelen és ezerarcú Semmi.) A maszkok mögött nincs feloldható női rejtély, az „*ewig Weibliche*” ontológiai alapot nélkülöző, éjszakai transzparencia. Ezt az ürességet a Férfi tartja fenn, a szó szoros értelmében ő hozza „létre” a Nőt, mégpedig alapvetően narcisztikus módon, *saját* szexualitásának igénylésével. A fenti folyamat Weininger szerint bukástörténet, ami a tiszta Férfi metafizikai-etikai hanyatlását jelenti. Így válik a Nő a Férfi bűnévé, olyan „világbetegséggé”, mely a Férfi felelősségét terheli, hiszen negativitása csak a Férfi szempontjából realitás. Ezzel a fordulattal a Nő eltűnni látszik a fogalmi rendszerből, mert alaktalanságán túl mindenütt a Férfi kompetenciája sejlik fel, végső soron semmissége sem „szuverén”, hiszen a Férfi önmegtagadása csupán. De ez a Nő metodológiai megszüntethetlenségét és meghaladhatatlanságát is jelzi, mert olyan elektrifikáló hasadást visz bele Weininger rendszerébe, ami épp urallhatatlansága miatt produktív. A szerző a női negativitás ellenében kényszerül rá a Férfi definiálására, de csak ebből a negativitásból kiindulva sikerülhet az áhított negatív tipológia

megteremtése, vagyis a rendszert saját hasadtsága hajtja előre és építi fel.

Érdemes újra hangsúlyozni, hogy a századforduló diszkurzív terében a fenyegető nőiség olyan szupermetaforaként kezd el működni, mely a karteziánus (férfi)szubjektum válságtudatát reprezentálja. Adolf Loos híres polémiaja az ornamentikával párhuzamos a weiningeri gondolatmenettel, amennyiben mindketten a kultúra feminizációjaként ábrázolták a pluralizmus által veszélyeztetett zárt világképek felbomlását. Vagyis a Nő az univerzálisnak hitt határok és keretek összezavarásának leghatékonyabb ágense, de nem az egyedüli, hiszen a pluralizmus épp attól fenyegető, hogy szerepet játszik, és a Nő is csak egyike ezeknek a szerepeknek. A NEM ÉS JELLEM látszólag konzekvens duális építkezése állandóan ki van téve a fogalmi fertőzéseknek és elhajlásoknak, ugyanis az önfelszámoló egységvágy lényege, hogy miközben kétségbeesetten „egybe” akarja építeni magát, mindig *el*burjánzik. A dualitások sorozatoknak adják át magukat, a bináris karakterológia végül is *hálószerűvé* változik. A Nő mögé-köré felsorakozik a zsidó, a feminin férfi, a homoszexuális és a gonosztevő („Verbrecher”) alakja, és ez a hálózat végső soron nem is nemileg konstruálódik, hanem funkcionálisan, miszerint mind egyik „típus” a határok elmosásában („Grenzverwischung”) érdekelt. Weininger a szöveg felszínén nem képes innovatív megoldást találni a heterogenitás problémájára, a szexualitást megtagadó és a szakralitás szférája felé menetelő Férfiak halálutópiája Schopenhauer hatásától terhelt eszképzizmusnak tűnik, bár abszurditásában koherensen illeszkedik a rendszer önfelszámolásához. Ennél sokkal izgalmasabb, ahogy a heterogenitás – a manifeszt elutasítással párhuzamosan – beköltözik a szöveg mélystruktúrájába, és a fogalmi szerkezetek folyékony-hisztérikus örvénylésében reprodukálja a tételesen elfogadhatatlan évnesztést.

Weiningeret egykötetes szerzőként szokás fel fogni, de mai szemmel olvasva a hagyatékban maradt vázlatok sokszor több szellemi izgalmat rejtenek, mint a didaxistól túlterhelt NEM ÉS JELLEM. A magyarul most megjelent NOTESZ töredékei átmeneti helyzetben vannak, mert egyszerre utalnak a főműre és a másik posztumusz gyűjtemény, az ÜBER DIE LETZTEN DINGEN írásaira. A kis kötetet először 1919-ben adta ki Arthur

Gerber, aki hosszadalmas előszóval próbálja megvilágítani azt a kérdést, hogy ki is volt Weininger, az ember. A vallomásos írás Weininger romantizáló recepciójának egyik mintadarabja, hiszen olyan aszketikus szentként rekonstruálja a szerzőt, akiből minden negatív érzelm-indulat hiányzott, halála pedig a humanizmus szolgálatában felörlődő zseni tragikus végzeteként értelmeződik. A szöveg egyik meglepő eljárása, hogy hosszan kitér Weininger küllemének-gesztusainak taglalására, vagyis a NEM ÉS JELLEM karakterológiai látásmódja az önmagát tanítványként pozicionáló barát által visszavetítődik Weiningerre. Ez a fiziognómiai „fényképezés” stilizáló igyekezetében már-már komikus: „*Aki azonban csak egyszer is látta, arcát többé nem felejtette el. Markánsá tette hatalmas homloka, egyénivé nagy szempárja, amely szeliden fogta át a látni való dolgokat, arczívének fiatalos frissessége sem tehető azonban széppé arcát, az majdnem csúnyának hatott. Sohasem láttam nevetést ezen az arcon, mosolyt is csak ritkán. Méltóság és mély lelki komolyság ült rajta minden egyes pillanatban.*” (10.) Az arcképrajzolás során Gerber kényesen ügyel arra, hogy elkerülje a klinikai retorikát, vagyis minden lehetséges patológikus nyomot stilizál, a viselkedéshabitus inkoherenciáit rögtön irodalmi kontextusba helyezi: „*Nehezen vonhatta ki magát azonban bárki személyiségének hatása alól, mihelyst beesteledt. Teste megnőtt, széles taglejtései kísérletesen hatottak, az utcai sötétségben egész lényé valami démoni alakot öltött magára. És midőn, mint gyakorta, beszédében szenvedélyesebb hangra váltott, a nála lévő sétapálcával vagy esernyővel végigvágott a levegőn, mintha egy láthatatlan szellemmel hadakozna – ilyenkor mintha csak E. Th. A. Hoffmann fantáziavilágából lépett volna elő.*” (11.) A jelenség szemantikai rései Gerber (re)konstrukciójában is „eltömlődnek”, hiszen az irodalmi vonatkozások intertextuális segédletével megalkotott narratíva koherens mítoszra vágyik, és ez a kényszeresség éppolyan preparál – belül üreges – totemet „gyárt” Weiningerből, mint pszichológizáló körképek totalizáló megfejtése. Ami Gerber szövegét kitünteti, az a vallomásosság fedezete, de ez is csak retorikai effektus, ugyanis a személyes tanúság hitelét a fikciós eszköztár egyszerre építi és rombolja. (Ennek a működésnek remek példája Gerber leírásai a Weiningerrel töltött utolsó napokról, melyek egyszerre olvashatók (ál)dokumentumoknak és gótikus mininovelláknak).

A NOTESZ anyagát tekintve nagy szükség lehetett értő eligazításra, hiszen a töredékes megjegyzések folyamatosan elhajolnak a rendszerező tekintet elől. A homogenizáló olvasás helyett azonban érdemes nyitottan hagyni a megjegyzések szökésvonalait, hiszen jelentőségük épp abban azonosítható, hogy a weingeri rendszergondolkodás fogalmi szivárgását képezik le. Vagyis nem egyszerűen munkavázlatai valamely „eljövendőnek”, illetve a korábban stabil elme összeroppanásának dokumentumai, hanem olyan produktív antilogosz megnyilvánulásai, amely szövegteremtő árnyékként végigkísérte a NEM ÉS JELLEM-et. Ha most mégis, legalább tematikus szinten megpróbáljuk csoportosítani a szövegeket, akkor meglepve tapasztaljuk a nőkérdés szinte teljes figyelmen kívül hagyását (ritka és sokatmondó kivételek a 70. és 71. oldalon: „*A nőgyűlölet semmi egyéb, mint saját, még meg nem haladott szexualitásunk gyűlölete.*”) Az uralkodó motívumok a már a NEM ÉS JELLEM-ben formálódó tipológiai hálóból származnak, az egyik központi karakter a gonosztevő, de elszaporodnak az organikus és anorganikus természetre vonatkozó kitételek is. A NOTESZ talán legérdekesebb rétegét ezek a szimbolikus szó-tárkésztést imitáló bejegyzések alkotják. Ennek a törekvésnek a metaszóvege az ÜBER DIE LETZTEN DINGEN-ben olvasható, nagy erővel induló, de teljes disszociációban végződő, METAFIZIKA ÉS ÁLLATPSZICHOLÓGIA című kísérlet.

Weininger itt olyan megértéseméletet próbál kidolgozni, amely a mindenség („Allheit”) egységként („Einheit”) való homogenizálását tűzi ki célul, méghozzá a mikrokozmosz-makrokozmosz klasszikus tanának újrakonfigurálása – sajátos „pszichológizálása” – által: „*A természet minden létformája egy emberi tulajdonságnak felel meg, és minden emberi lehetőség megfelel valaminek a természetben. Így a természet, minden érzei a természetben, az ember pszichológiai kategóriái által értelmeződik, s csak ezek szimbólumának tekintendő.*” (Otto Weininger: ÜBER DIE LETZTEN DINGEN. Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, Wien und Leipzig, 1922. 114.) A pszichológizálás humanisztikus háziását jelent, a külvilág jelenségeinek az emberi dimenzióra történő redukcióját, így az állatpszichológia Weininger „*antropocentrikus világnézetének*” (Moritz Rapaport) öngyógyító segédtudományaként jelenik meg: „*Az állatok és növények nem halott embe-*

ri lények, hanem a tudattalan emberit jelenítik meg, amellyel az ember, aki ezúttal nem szabad, csak érzéklet formájában szembesül.” (60.) Az „öngyógyítás” etikai kategóriákban értelmeződik, de ez a retorika az emberi antropológiai-metafizikai kategóriájának felbomlását próbálja kompenzálni, vagyis nyilvánvalóvá válik, hogy itt már nem is a Férfi vagy a Nő fogalmi tisztázatlansága áll a rendszerkísérlet kétségbeesett felépítése mögött, hanem egy még – kategoriálisan – ennél is eredendőbb megalapozhatatlanság. „A Természet nélkülözi az erkölcsöt, amikor az ember felolvad benne, állattá, növényé, anyaggá, semmivé változik, úgyhogy ekkor tudatlanná válik; ám erkölccsel, etikummal, esztétikummal telődik, míhelyt tudatosává, vagyis összetartottá válik. Csak ekkor lehetséges a Természet érzékelése.” (63.) Vagyis Weininger számára a Természet csak Emberként szemlélhető, ami azonban a Természet totális „emberarcúsítását” is (elő)feltételezi. Az előbbi program a Felvilágosodás ideológiájának egyik alapmotívuma – Weininger neokantiánus irányultsága itt is érzékelhető – de ez az ideológiai eszmény roncsoltan, önmaga karikatúrájaként jelenik meg az ÁLLATPSZICHOLOGIA-ban és a NOTESZ-ben. A karikatúra alatt itt inkább kísérletes elrajzolságot, mintsem komikus stilizációt értek, hiszen az egységvágyába belerokkanó „emberi természet” hibrid monstrumként próbálja összefércelni magát. (Mindezt szövegtöredékek végtelezhető sorozatában.)

Weininger szövegei a fiziognómiai hagyomány „elfertőződéseként” is felfoghatók. Fontos megjegyezni, hogy az emberi arc és küllem értelmező vizsgálata mellett a fiziognómiának volt/van egy tágabb jelentése is. A pseudo-arisztotelészi PHYSIOGNOMICA óta az anorganikus természet és az állatbirodalom is olvasható fiziognomikusan, vagyis a külső jegyeket lehetséges egy benső lényeg felnyitása érdekében összegezni. Ezt a hagyományt fejlesztette tovább az ún. természetésztétika irányában Carl Gustav Carus és Alexander von Humboldt a XIX. század során. Az ilyen kiterjesztett kompetenciájú „szuperfiziognómia” feltételezi a „külső” és „benső” elhatárolását, de ezzel párhuzamosan az (ön) megmutatkozás és (ön)elleplezés közti dialektikus viszonyt is. Weinignernél sajátos torzuláson megy át ez a perspektíva, ugyanis a rá jellemző fiziognómiai túlérzékenység (ami már a diszciplína megalapozóját, Johann K. Lavatert is

kitüntette) totális jelésséggé növekszik. A megmutatózó és a rejtekező közti dialektikus viszony megfeleltetések csúszkáló rendjévé „hiszterizálódnak”, vagyis minden kényszeresen jelent valamit, semmi sem esetleges, csak éppen maga a jelölési szerkezet az, ami folyamatosan hullámzik és átrendeződik. A külső és belső kategóriapáros úgy veszti el jelentőségét, hogy az értelmezés perspektívája meghaladja, hiszen a pszichologizálás, vagyis a hermeneutikai introspekció itt azt jelenti, hogy a jelek egy végtelezhető tudatos bensőség erőterében omlanak össze. A kényszeres introspekció a hétköznapi ember tudatosságdeficitjét próbálja pótolni, de ez a fúrás éjszakai teret tapint „valahol belül”, mert az önmaga „mögé” hatoló konstruktív tudatosság a feltárással egy időben fel is oszlatja én és világ szemantikai kohézióját. A tudatosság véglete tehát az ént felfüggesztő benső világtér, melynek már nincs köze semmihez önmaga spirális meghaladásán kívül. Weininger számára ez a mozgás nem kívánatos, de szükségszerű, a reflexiót lehetővé tevő biztos talaj kicsúszik az értelmezés alól, mert a perspektíva állandó metamorfózisoknak van kitéve: „Az ember a dolgokból ismerheti meg saját lényegét. Minden megismerés megváltás, a rendszer és az indoklás pedig vezekelés. Minden megismerés újjászületés.” (Kiemelés az eredetiben.) (71.) Az idézet a fentiek fényében azt is jelenti, hogy az emberi lényeg a megismerési aktusok láncolatában folyamatos újjászületésre ítéltetett, vagyis átmenetekben *pulzál*. Ez a heterogén igazság (az igazság mint heterogenitás) olyan fenyegető árnyéka a weiningeri gondolkodásnak, amely az állatpszichológiából az átalakulás és a megsokszorozódás diffúz szótárát hozza létre, de még töredékességében is *szótárát*, hiszen az önfelszámolás nem képes megvalni a rendszer igényétől – önmaga *levezelésétől*.

És kezdetben volt a hasonmás: „A hasonmás az Én minden rossz tulajdonságának összessége. A konkrét rettegés csak része a hasonmástól való rettegésnek.” (48.) A hasonmás speciális szerepkörben tűnik fel a NOTESZ oldalain. Alaktalan eredetet, valami visszakövethetetlen igazságot hoz felszínre. A hasonmás irodalom- és kultúrtörténeti értelemben sem merül ki a mimetikus megkettőződésben, hiszen elég csak Guy de Maupassant HORLÁ-jára gondolni, ahol a Doppelgänger alaktalansága jelenti a fenyegetés lényegét, vagyis

a hasonmás az antropomorf mimézis összeroppanásának jelölője, az emberi mint olyan határfogalma. Weiningernél bármi lehet hasonmás, a végtelen tudatosságában túlnövesztett én bármilyen irányba elszívároghat, a szimbolikus szótár hézagos szócikkei ezeket a szökésvonalakat jelölik ki. A NEM ÉS JELLEM határsértő alakjai (a Nő, a zsidó, a feminin férfi) is hasonmások voltak, a Férfi „hamis” társai, akiktől nem lehet megválni, mert fenyegető társaságuk mégis garantálja azt a bináris logikát, mely a rendszer tartószerkezete. A hasonmás is kinyilvánítja a kettősséget, ugyanakkor meg is haladja azt, és sokasodásra, vagyis eltűnésre invitál. A hasonmásosság tehát a szimbolizáció elszabadulásának médiuma, olyan kötőszövet, mely azáltal, hogy az antropomorfizáció segítségével összeköti az ént a Termézzel (és a Másikkal), egyszerre fel is bontja egyezményüket.

Weininger legrészletesebben a Gonosztevő és a Kutya egymásba olvadó archetípusait dolgozta ki. A Gonosztevő olyan ember, aki a bűnbeesést újra és újra elköveti, méghozzá a szabadságra törekvés vágya nélkül. Egyfajta negatív hedonizmus jellemzi, egyszerre a legboldogabb és a legboldogtalanabb lény. Nem rendelkezik az érték akarásával („Wille zum Wert”), ezért folyamatos dezorganizáció részese, tettei csupán végső kísérletek, hogy biztosítsa énkontúrjainak átmeneti tartósságát. Az abszolút funkcionális értelmében bármilyen formát és alakot képes felölneni; az Értéket, vagyis az ontológiai realitást nélkülözve nem tudja, nem akarja megérteni a helyet és az időt, amiben létszatlétét tölti. A Gonosztevő azért jelentősebb hasonmás Weininger számára még a Nőnél is, mert közvetlenebb kapcsolatban áll a pozitív kategóriák képviselőivel, a Zsenivel és a Szenttel, vagyis ezek, *„megfordítása”* (Umkehrung). A megfordítás itt tartalmazást is jelent, hiszen a Zseni olyan tiszta Férfi, aki meghaladta önmaga hasonmását, de a Gonosztevő állandó fenyegetésként a Zseni szubjektív történetének része. A szisztematika egymást tartalmazó (önfertőző) kategóriáira jellemző, hogy oda-vissza is működnek, bár Weininger mindig hierarchikusan próbálja (újra)szervezni a tipológiát. A Gonosztevő nemi-tipológiai szilárdsága az ÁLLATPSZICHOLOGIA hasonmásos viszonyaiban felbomlik. A Kutya válik elsődleges ágenssé, de a Gonosztevő mindenhová beszívároghat: *„Az az ötletem tá-*

madt 1902 tavaszán, hogy a tengeremély kapcsolatban állhat a bűncselekménnyel, ehhez a megérzéshez mostanáig tartom magam.” (ÜBER DIE LETZTEN DINGEN, 115.)

A Kutya kísérő és sokaság. Mindig azt követi, akiben nincs semmi kutyaszerű („Hündisch”). A követés és beárnyékolás néha csak auditív módon megy végbe, a test nélküli, a testet felbontó ugatásként, ami a tagadás közvetítője: *„Hónapokkal azelőtt, hogy a kutya problémává vált volna számomra, délután öt tájképán a legkülönbözőbb dolgokon gondolkodva üldögéltem egy müncheni vendéglő szobájában, ahol megszálltam. Hirtelen meghaltam egy kutyát valami teljesen sajátos, számomra új, átható hangon ugatni, és abban a pillanatban ellenállhatatlanul az az érzésem támadt, hogy épp most hal meg valaki.”* (ÜBER DIE LETZTEN DINGEN, 122.) Az a kitétel, miszerint a Kutya a Gonosztevő szimbóluma, különböző irányú átalakulások örvényét jelenti, a jelölési láncolatok egymásba gabalyodnak, de a folyamat a stabilitás és a fluiditás határán megáll, erről az archetípusok „ideái” gondoskodnak. A Kutya jelenléte a kutyává válás eseményét sugározza. Az ugatás beleszövődik a beszédbe-írásba, és a tagadás intenzitásával ajándékozza meg, amely nem más, mint eszméletvesztés, egy epileptikus logosz feltárlása. A Kutya magához akarja hasonlítani gazdáját, hogy átadja annak, amire mindketten „hasonlítanak”, a Gonosztevőnek, a Gonosztevő azonban *mindenre* hasonlít, tehát az átrendeződés újrakezdődik. Ahogy azt már említettem, a pszichologizáló fiziognómia *háziassítást* jelent, vagyis de- és reantropomorfizáció egymást kiegészítő játékát. A Kutya és a teljes Természet a humanista háztartás része, vagyis az Ember birtoka, de mégis olyan tartomány, amely el akar szakadni, és ebben az elszakadásban emberi „eredetét” is magával rántja. Ez a mozgás azonban inkább cserebomlás, mintsem végtelebenbe nyíló utazás. Az állatok még mindig túl antropomorfa és formalizáltak, és a hasonmásosság – ha romjaiban is – őrzi a mimézis emberarcúságát.

Gilles Deleuze és Félix Guattari a KAFKA – A KISEBBSÉGI IRODALOMÉRT című könyvükben hosszasan elemzik Kafka állati motívumokat mozgató szövegeit. Értelmezésükben az állattá leendés olyan poétikai stratégia, ami arra szolgál, hogy a nyelvet megszőkítse a szimbolikus struktúrákból. Az állatok itt nem archetípusok, hiszen

„az archetípus az asszimiláció, a homogenizálás, a tematizálás útját járja, mi viszont csak akkor találunk rá a szabályra, amikor egy heterogén kis vonal becsúszik, szakadást kelt”. (Fordította Karácsonyi Judit. Qadmon Kiadó, 2009. 14.) Ezeket a szakadásokat követve és kitágítva olyan inkohereus alakzatokat kapunk, mint az ODÚ című elbeszélés metamorfózistere. A metamorfózis a metafora ellentéte, nélkülözi a trópus antropomorf „megszállottságát”, és olyan kiutat jelöl, ami nem szabadság, hanem intenzitások és homályos egységek rákos terjedése. Ebben az áramlásban nincs többé ember vagy állat, hiszen az átváltozásban, vagyis a *leendésben* (devenir) állat és ember kölcsönösen deterritorializálják egymást. Nem képeznek kivételt azok az esetek sem, amikor az állat „önmagában” tekintendő, vagyis amikor nincs szó explicit átváltozásról, mert az állatban *minden* metamorfózis. Tehát a karkai állatok nem alkotnak allegorikus bestiáriumot, nem hoznak létre koherens lényegű jelentésegységeket – kívül állnak a mimetikus reprodukción. Az állatpoétika célja az írás sivatagosítása, egy olyan abszolút kimozdítás végrehajtása, melyet már nem ellentételez sem a kultúra, sem a mítosz. A nyelvnek ez a lassú és alvadt sivataga már nem is beszéd, hanem a kiáltás „ember nélküli” szintaxisa. (Talán a weiningeri ugatás hasonlít erre a legjobban, aminek eredete ugyan mitikus, de epileptikus eszméletvesztésében mégis felszakítja a fiziognómiai mezőt.) A karkai életműben azonban az állatpoétika mégis átmenetinek bizonyul: „az állatok, önmagukban vagy amivé az elbeszélésekben lesznek, a következő alternatíva foglyai: vagy zsákutcába hajtják, zárják őket, és az elbeszélés véget ér; vagy megnyílnak és sokasággá lesznek, kiutat vájva mindenüvé, de ebben az esetben olyan molekuláris sokaságnak és gépies elrendeződéseknek adnak helyet, amelyek már nem állatok”. (Deleuze és Guattari: KAFKA..., 76.) Weininger állatpszichológiájában a metafora és a metamorfózis egymásnak feszül, és az Ember az állati sorozatok zsákutcájaként lepleződik le, hiszen az archetípusok nem képesek feloldódni a sivatagban. A sivatag hori-

zontja ugyan megjelenik, de megmarad háttérnek, szublimált erőmezőnek, melyet az egységvágy benépesít, és így mitizálva elfed. A hasonmásosság abban különbözik a leendéstől, hogy félbeszakadt és nem végtelenített metamorfózis, mert elbizonytalanítja, de őrizi mitikus mintáit, hiszen itt az antropológiai-pszichológiai (ön)gyógyítás diszciplínájáról van szó. Ez a diszciplína az elszabadult jelölés sivatagával *szemben* jön létre, de Weiningerre jellemző módon, maga is a sivatag nyelvét beszéli. A NOTESZ töredékei ezért (is) töredékek, az ugatás megbontja az emberi beszédet, a Kutya rabul ejti a Száját.

A századfordulós ideológiák dekonstrukciójában érdekelt kortárs szemlélet számára talán épp azért jelenthet intenzív olvasmányélményt Weininger, mert az ő apokaliptikus naivításában fészületlenül kerül felszínre az önmagukat homogénnek feltüntető gondolatkomplexumok hasadtsága. A becsúszo „heterogén kis vonal” felmutatja rendszerképző erejét, azt a felismerést, hogy az egység purista vágya saját differenciájával terhes. A weiningeri szakadásos építkezés aktív szétszerelésnek felel meg, olyan gyarapodásnak, amely minden konstruktív potenciálja ellenére önmaga felbomlását hordozza. Így válik a NOTESZ is karkai „odúvá”, olyan szövegtérré, mely valami ellen létesül, de ebben a kényszeres létesülésben tartalmazza is az ellenséget: magát a beszélőt. A töredékek olyan alagútrendszerként alkotnak, melyekben a belső monológ fenyegető zajként visszhangzik. Ez a zaj az állványozás, a fúrás-faragás zaja, a saját munkájától elválaszthatatlan idegen rombolás: „Amit az állat a távolban érez – az a rettenetes dolog, mely örökösen őt keresi, és örökösen azon dolgozik, hogy közelebb férközzön hozzá –, saját maga, s ha képes lenne valaha is találkozni vele, önnön hiányával szembesülne, önmagával, aki más lett, akit nem ismerne fel, akivel nem találkozna.” (Maurice Blanchot: AZ IRODALMI TÉR. Fordította Horváth Györgyi és mások. Kijárat Kiadó, 2005. 138.)

Nemes Z. Mária